

Józef Obrębski

Swoją pozycję w nauce polskiej i dwukrotne propozycje objęcia — już po II wojnie światowej — katedry uniwersyteckiej w kraju zawdzięczał Józef Obrębski ugruntowanej opinii ucznia i współpracownika głośnego przedstawiciela antropologii i etnologii światowej, Bronisława Malinowskiego, twórcy tzw. szkoły funkcjonalnej *. Przede wszystkim jednak zawdzięczał ją samodzielności i oryginalności wysuniętych przez siebie już w latach trzydziestych nowych koncepcji teoretycznych i metodologicznych. Wiązały się one z charakterystycznym zarówno dla drogi naukowej Obrębskiego, jak i dla etnografii polskiej i socjologii końcowych lat okresu międzywojennego, częściowym przejściem od zainteresowań rekonstrukcją procesów historycznych do ich wyjaśniania poprzez analogie czerpane z obserwacji współczesności, jak również do budowania teoretycznych modeli funkcjonowania społeczeństwa i kultury.

Wyjątkowa pozycja Obrębskiego nie znalazła należnego sobie odbicia w opracowaniach historii etnografii czy socjologii polskiej. Jego twórczość naukowa nie stała się do tej pory przedmiotem analizy i krytyki. Po śmierci Obrębskiego na obczyźnie (urodził się 18 lutego 1905 roku w Tepliku na Podolu, zmarł 28 grudnia 1967 roku w Nowym Jorku) ukazały się wspomnienia w kilku czasopismach polskich. Charakteryzowano go przede wszystkim jako socjologa oraz badacza kultur pozaeuropejskich, ucznia i kontynuatora Malinowskiego, pracownika Organizacji Narodów Zjednoczonych — eksperta od zagadnień politycznych i narodowości-

*Jest to nowa rozszerzona redakcja artykułu: *Pozycja Józefa Obrębskiego w etnografii polskiej*. „Etnografia Polska”, s. 16, 1972, z. 1

wych państw rozwijających się. Przypominano również, nie zawsze ściśle (być może częściowo za czasopiśmiennictwem obcym), prace dawniejsze z czasów studiów etnograficznych w kraju i pracy terenowej na Bałkanach i na Polesiu. Drobną tylko część wyników badań znalazła miejsce w druku, sporo jest materiału rozproszonego po archiwach prywatnych (rodzinnych) i uniwersyteckich w kraju i świecie.

Nie jesteśmy jeszcze w stanie zestawić pełnej bibliografii prac Obrębskiego. Niemniej już w tej chwili na podstawie jego znanych prac publikowanych można odtworzyć jego drogę naukową. Prowadziła ona od studium archaizmów kultury słowiańskiej i ich przestrzennego zróżnicowania, przez obserwację postaw i zachowań w określonych warunkach historycznych, zderzenia i wzajemnych zależności grup o różnej kulturze i tradycji pochodzenia, po wnioski teoretyczne, dotyczące warunków zaistnienia zmiany kulturowej oraz zasady kształtowania się świadomości grupowej, narodowościowej i narodowej.

Etapy pracy naukowej Obrębskiego w dwudziestoleciu międzywojennym można określić jako: 1) okres terminowania w szkole „ewolucjonizmu krytycznego” Kazimierza Moszyńskiego; 2) okres śmiałego i płodnego w skutki przenoszenia do etnografii ogólnych założeń teoretycznych wypracowywanych w kręgu socjologii i antropologii światowej w odniesieniu do pojęcia grupy społecznej oraz grupy kulturowej.

Nie jest wykluczone, że wybór Krakowa jako miejsca studiów uniwersyteckich i zainteresowanie się etnografią słowiańską zawdzięczał Obrębski, absolwent warszawskiego gimnazjum im. E. Konopczyńskiego, sugestii dyrektora tegoż gimnazjum, Romana Zawilińskiego, niegdyś silnie związanego z Krakowem i Komisją Etnograficzną Akademii Umiejętności za czasów Włodzimierza Tetmajera i Seweryna Udzieli. Z Krako-

wem i Studium Słowiańskim Uniwersytetu Jagiellońskiego jest już związany jako student i asystent w roku 1927, gdy udaje się po raz pierwszy na Bałkany (Dobrużda, Bułgaria, Turcja europejska, Macedonia, Serbia wsch.). W 1928 roku wyjeżdża tam po raz drugi z ekspedycją samochodową organizowaną tym samym szlakiem przez profesora geografii tegoż uniwersytetu, Ludomira Sawickiego.

Studia uniwersyteckie ukończył, uzyskując magisterium w 1930 roku na podstawie pracy publikowanej w redagowanym przez Kazimierza Nitscha i Kazimierza Moszyńskiego czasopiśmie „Lud Słowiański”.

Tytuł tej pracy *Rolnictwo ludowe we wschodniej części Półwyspu Bałkańskiego* (1929, 1931), oraz jej ujęcie wyraźnie wskazuje na źródła inspiracji naukowej i zgodność typologii najstarszych narzędzi rolniczych, występujących na Bałkanach w okresie prowadzenia przez autora pracy, z podstawowym dziełem epoki — *Kulturą ludową Słowian* Moszyńskiego. Nie ulega kwestii, że to Moszyński skierował swego ucznia i w tym czasie asystenta w tym kierunku badań, jak również, że w wydanym w roku 1929 pierwszym tomie swojej pracy mógł już korzystać z materiałów Obrębskiego. Píše zresztą wyraźnie we wstępie do pierwszego tomu, tłumacząc się z niedostatków swojej pracy i braku poprzedników i zastanych materiałów: „Wszak, gdy chodzi o pierwszą część książki, obejmującą kulturę materialną, nie byłbym w stanie jej w ogóle napisać, gdyby nie liczne, od szeregu lat przedsiębrane etnograficzne wędrowki po Białorusi, Małorusi i Polsce, gdyby nie podróże do zagranicznych muzeów oraz moje i zwłaszcza Józefa Obrębskiego, studiującego u mnie etnografię słowiańską, terenowe poszukiwania na wschodnim Bałkanie”.

Obrębski w swoim artykule poszedł dalej niż Moszyński w analizie i interpretacji zasięgów opisywanych

przez siebie typów narzędzi i urządzeń rolniczych (w tym przede wszystkim sześciu typów radeł). Podobnie jak Moszyński, odtworzył ich względne następstwo w czasie, wiążąc ich zasięgi z szerszymi zespołami kulturowymi występującymi w basenie Morza Śródziemnego. Polemizował z teoriami o ich pochodzeniu. Starał się również odtworzyć — w stosunku do okresu badań — granice swoistych prowincji kulturalnych na Bałkanach. Wyróżniał je ze względu na zespoły elementów i typy narzędzi tu występujących. Występowanie określonych typów tłumaczył ich historią, wpływami zewnętrznymi i opóźnieniami rozwoju wewnętrznego, pozostającymi w istotnym powiązaniu z położeniem geograficznym tych różnych prowincji i warunkami ich środowiska naturalnego.

Już tylko opis i systematykę zawiera następny artykuł Obrębskiego w czasopiśmie „Lud Słowiański”, porządkujący materiały z badań dotyczących tradycyjnego łowiectwa wschodniej części Półwyspu Bałkańskiego (1931).

W pierwszym etapie swojej pracy w etnografii Obrębski dał się poznać jako solidny badacz terenowy, zainteresowany zarówno tradycją jak i jej odbiciem we współczesnym obrazie kultury badanych społeczności.

Nie znamy w Polsce doktorskiej pracy Obrębskiego, wykonanej i obronionej w roku 1934 w Londynie, gdzie studiował od roku 1931 jako stypendysta Fundacji im. Rockefellera w Londyńskiej Szkole Ekonomii pod kierunkiem Bronisława Malinowskiego. Praca ta opierała się w znacznej części na własnych materiałach terenowych Obrębskiego z Półwyspu Bałkańskiego. Były one zbierane na terenie Macedonii. Powracał tam jeszcze wielokrotnie w czasie swego pobytu w Anglii i później z Polski w latach 1931—1938.

Praca doktorska dotyczyła zwyczaju społecznego, *kuwada*, jaki zachował się jeszcze w tradycji macedoń-

skiej. Jest to zwyczaj pozorowanego, symbolicznego uczestnictwa ojca w narodzinach dziecka przez naśladowanie zachowania się położnicy. Materiały, które stanowiły podstawę artykułu publikowanego w „Etnografii Polskiej” w roku 1972, dotyczyły również obrzędowej i społecznej struktury wsi macedońskiej. Zostały zebrane w latach 1932—1933 w okolicy Skoplje we wsi, jak określa autor pracy, „nie dotkniętej jeszcze wpływem nowoczesnych przemian”. Obrębskiego interesuje przede wszystkim sposób, w jaki religia i — dodajmy — magia przyczynia się do tworzenia zwartości grupowej w tradycyjnej społeczności wiejskiej. Szuka relacji między działaniami obrzędowymi a społeczną strukturą grupy. Stwierdza niezgodność pomiędzy rolą kobiet i mężczyzn w obrzędach, a ich pozycjami w strukturze świeckiej grupy. Bada funkcje znachorek oraz czarownictwo.

Pozostałe materiały z terenu Bałkanów są nadal w rękopisach w Archiwum Uniwersytetu stanu Massachusetts w Amherst. Są wśród nich różne zapisy terenowe, plany badań, a także częściowo gotowe opracowania, jak np. dotyczące pozycji kobiety autorstwa Tamary Obrębskiej.

Ze studiów starych kultur na Bałkanach i zainteresowania problematyką zróżnicowań kulturowych, a zarazem z dążenia do wykrycia czynników kształtujących rzeczywistość badanych wsi wyrosły plany dalszych studiów terenowych po powrocie do Polski po roku 1934. Były to prace prowadzone na Polesiu w ramach prac Komisji Naukowych Badań Ziem Wschodnich, zorganizowanych z inicjatywy Instytutu Spraw Narodowościowych, którego członkiem Obrębski był od roku 1936. O niektórych wynikach tej pracy, jej założeniach i wnioskach teoretycznych dowiadujemy się ze wzmianek o referatach wygłaszanych przez Obrębskiego na posiedzeniach naukowych i z publikowanych w kraju

artykułów. W 1935 roku mówi na zebraniu Instytutu Spraw Narodowościowych o podziale etnicznym Polesia. Zwraca uwagę na różne kryteria wyodrębniania grupy kulturowej, określanej niesłusznie jako etniczna. Cytując jeszcze ciągle Moszyńskiego, podkreśla przydatność metody (tzw. etnograficznej) badania zasięgów kulturowych do studiów historycznych nad elementami kulturowymi i jej zawodność przy szukaniu odpowiedzi na pytanie o związki między nimi a grupą społeczną.

Po zreferowaniu wyników badań przeprowadzonych na Polesiu i analizie zebranego materiału przechodzi Obrębski do artykułu, który najsilniej zaważył na dalszym kierunku prac dotyczących kultur regionalnych. Jest to artykuł drukowany w „Przeglądzie Socjologicznym” w roku 1936, *Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie*.

W swej pracy naukowej i organizacyjno-naukowej w latach przedwojennych Obrębski związał się z socjologami. Od roku 1938 był redaktorem naczelnym Biblioteki Socjologicznej Polskiego Instytutu Socjologicznego. Był również od 1937 roku wicedyrektorem zorganizowanego w tym czasie Państwowego Instytutu Kultury Wsi, interesującego się przede wszystkim problemami przemian wsi współczesnej.

Nie przestał jednakże czuć się etnologiem. Konieczność łączenia stanowiska i doświadczeń obu tych nauk w spojrzeniu na interesującą go do ostatnich chwil życia problematykę grup pierwotnych i opóźnionych (plemienne, etniczne, ludowe) oraz etapów formowania się narodów będzie podkreślać wielokrotnie w publikowanych wypowiedziach. To stanowisko metodologiczne zachęcało do podejmowania z jednej strony pracy terenowej, specjalnie na terenach opóźnionych gospodarczo, podlegających procesowi zmiany i adaptacji do nowej kultury, z drugiej zaś do ujmowania wyników badań w

kategorii ogólnej teorii kultury. Jego doświadczenie i przygotowanie pozwalają na polemikę z teoriami dotyczącymi społeczeństwa pierwotnego, co wyraża się m.in. recenzjami z prac polskich i obcych publikowanych w „Sprawach Narodowościowych” i „Przeglądzie Socjologicznym” w latach 1935—1939. Dla *Biblioteki Socjologicznej* tłumaczy pracę Malinowskiego *Prawo, zwyczaj, zbrodnia w społeczności dzikich* (1939). W latach 1938—1939 prowadzi na Wolnej Wszechnicy w Łodzi wykłady z zagadnień przemian społeczno-kulturalnych polskiej wsi. W czasie wojny uczestniczy w tajnym nauczaniu. Po wojnie bierze udział w organizacji Sekcji Socjologicznej na Uniwersytecie Łódzkim. W 1945 roku habilituje się na Uniwersytecie Warszawskim na podstawie dwóch obszernych prac: *Polesie archaiczne i Polska szkoła i muzyckie dzieci*. Druga z tych prac w nieco innej wersji i pod tytułem *Szkoła na Polesiu* była przygotowana do wydania w *Pracach Polskiego Instytutu Socjologicznego, Studium problemów chłopskich i robotniczych nr 2*. Egzemplarze tych prac znajdują się w kraju. Niektóre dodatkowe wersje oraz materiały mogą być również dostępne dla badań.

W 1946 roku w „Przeglądzie Socjologicznym” ukazała się praca Obrębskiego pt. *Teoria ekonomiczna i metoda socjologiczna w badaniach społeczeństw pierwotnych*.

W tym samym roku na zaproszenie Uniwersytetu Oxfordzkiego w Anglii Obrębski wygłosił cykl wykładów z zakresu socjologii wsi. W latach 1946—1948 na zlecenie Uniwersytetu Londyńskiego prowadził badania na Jamajce. Zostawił wiele tek materiałów zebranych przez siebie w tej ekspedycji. W roku 1948 został powołany przez Sekretariat ONZ na stanowisko specjalisty z ramienia Polski do spraw społecznych w Departamencie Powierniczym ONZ. Pozostawał na tym stanowisku do roku 1959. Tylko część jego prac z tego

okresu mogła ukazać się w druku w specjalnym wydawnictwie ONZ, poświęconym warunkom społecznym terytoriów powierniczych. W 1959 roku przeszedł do pracy w uczelniach nowojorskich jako profesor etnologii i socjologii (Brooklyn College i Queens College of the City University of New York, później Long Island University).

Zmarł w Nowym Jorku 28 grudnia 1967 roku, pozostawiając szereg prac nie wydanych i nie do końca opracowane materiały terenowe.

W dniach od 3 do 14 października 1973 roku Uniwersytet w Amherst w Stanach Zjednoczonych zorganizował wystawę fotografii Józefa Obrębskiego z terenu Polesia pod tytułem *Wczorajsi mieszkańcy Polesia*. Z tej okazji wydany został katalog za wstępem profesora Uniwersytetu w Amherst Joela Halperna oraz dwoma artykułami pracownicy tegoż Uniwersytetu, absolwentki Uniwersytetu Jagiellońskiego (uczennicy prof. prof. K. Moszyńskiego i M. Gładysza), Oksany Ireny Grabowicz na temat Polesia i na temat dorobku naukowego Obrębskiego. Grabowicz charakteryzuje Obrębskiego jako ucznia Moszyńskiego i Malinowskiego, przedstawia jego drogę naukową.

W roku 1976 w wydawnictwie Schenkmana w Cambridge (Massachusetts) ukazał się pod redakcją Barbary i Joela Halpemów zbiór artykułów Józefa Obrębskiego pod tytułem *The changing Peasantry of Eastern Europe*. Powtórzone tu zostały z małymi zmianami oba artykuły Oksany Grabowicz. Joel Halpern we wstępie charakteryzuje pozycję Obrębskiego na tle polskiej i światowej etnologii i socjologii, podnosząc jego zasługi jako badacza problemów etniki oraz świetnego wykładowcy uniwersyteckiego.

W książce znalazły się dwie obszerne prace — *Socjologia rozwijających się narodów*, artykuł publikowany wcześniej w wydawnictwach ONZ oraz w Polsce, w

„Przeglądzie Socjologicznym” z roku 1968 i wykłady oksfordzkie na temat zmian społeczności chłopskiej w Europie wschodniej. Zamieszczono ponadto autobiografię chłopa z okolic Baranowicz, nadesłaną na konkurs Instytutu Kultury Wsi w roku 1937. Została wybrana jako ilustracja tez Obrębskiego, dotyczących zmian na wsi oraz roli szkoły.

Wykłady oksfordzkie stanowią niewątpliwie kwintesencję poglądów Obrębskiego na procesy zmiany, opartych przede wszystkim na znajomości warunków kształtowania się polskiej kultury ludowej, struktur społecznych, podstawowych instytucji wsi tradycyjnej (dwór w okresie poddaństwa, rodzina, sąsiedztwo, społeczność lokalna). Autor operuje licznymi przykładami ze swoich własnych badań na Polesiu, charakteryzując pamięć historyczną i żywiołowe procesy przemiany następujące już po uwłaszczeniu w okresie, który określa jako przednarodowy. Przedstawia zmiany kulturalne i konflikty w procesie modernizacji wsi, załamywanie się tradycyjnych instytucji i wzorów działania, dezintegrację rodziny, społeczności wiejskiej, zmiany krajobrazu kulturowego wsi. Podkreśla rolę, jaką w tych przemianach pełniła emigracja ze wsi, w tym także zamorska, by z kolei przejść do innych czynników i etapów przemian, przede wszystkim w zakresie świadomości chłopa, prowadzących go z pozycji człowieka „bez grupy” do uczestnictwa we wspólnocie narodowej. Sporo miejsca poświęca szkole i uniwersytetom ludowym, o których zresztą pisał już w 1939 roku w Polsce.

Można zaryzykować twierdzenie, że Obrębski już przed rokiem 1946 próbował tak syntetycznie ujmować historię i teorię kultury ludowej na tle zmieniających się warunków życia chłopa, jak po II wojnie zaczęli to robić historycy, etnografowie i socjologowie wsi w Polsce: B. Baranowski, J. Burszta, K. Dobrowolski, A. Woźniak, K. Zawistowicz-Adamska i inni. Nawiązywał

również do dawniejszych prac. J. S. Bystronia, J. Chałasińskiego. Jeden z pierwszych łączył postawy etno- grafia-empiryka, historyka wsi dawnej oraz wsi współczesnej, socjologa i teoretyka struktur społecznych i przemian kultur tradycyjnych.

Do czasu przetłumaczenia tych syntetycznych prac Obrębskiego na język polski pozostanie on w historii etnografii polskiej przede wszystkim jako ten, który wskazał na konieczność badań postaw społecznych i opinii, jako podstawy do wyodrębnienia grupy etnicznej. Jako ten także, który badał mechanizm utrzymywania się poczucia odrębności grupy długo pozostającej (mimo różnego składu etnicznego) w izolacji, w jednorodnych, opóźniających rozwój kulturowy warunkach ekologicznych i przy nie zmieniających się możliwościach rozwoju gospodarczego. Jako ten wreszcie, który zwrócił uwagę na czynniki zmiany, na rozkład grupy i różne płaszczyzny jej powiązań, wpływów, identyfikacji. Następnie na czynniki hamujące konsolidację grupy na nowych zasadach; jej pozycji społecznej, gospodarczej, politycznej, walki o własne prawa w społeczeństwie.

Obrębski patrzył na kulturę obserwowanych przez siebie społeczności, budzących się do świadomego życia i do wyboru własnych postaw społecznych, politycznych i wzorów zachowań oraz własnego bagażu kultury, nie tylko jako na proces akulturacji (przyjmowania cech i wartości kultury ocenianej jako „wyższa” przez społeczności o kulturze „niższej”), czy — jak to określamy dla sytuacji europejskiej w czasach współczesnych — urbanizacji wsi i jej kultury. Widział bowiem kulturę także jako proces, w którym o wyborach decydują postawy ludzkie, będące odbiciem i wyrazem ewolucji i postępu kultury oraz przeciwieństw, konfliktów i walki.